

Оройуоннаабы научнай-практической конференция

Л. Н. Турнин утума салбанаар

Толордулар Ф.М.Охлопков аатынан

Кириэс Халдыайы

орто оскуолатын үөрэнээччилэрэ:

Неустроева Дая - 7 кылаас,

Атакова Саша- 10 кылаас.

Салайааччы: Павлов Гаврил Кириллович

2019 с.

Актуальноһа: Саха хомуһа Аан дойдуга биллиитэ. «Музыка для всех» диэн программа олох ирдэбилэ буолбута.

Проблемата: Урукку өттүгэр Томпо оройуонун хомусчуттарын туһунан үөрэтиллэ илигэ.

Сыала-соруга: Томпо оройуонун хомусчуттарын бииргэ түмүү, кинилэр олохторун үөрэтии, хомус сайдытыгар суолталарын быһаарыы

Кириитэ

Саха омук биир үйэлэртэн үлэлэри унуордаан илдэ кэлбит баайа күүрэгэйдии дырылас ырыалаах, хоңор хаастыы хоңкунас тыастаах ытыс иһигэр батар хомус буолар. Бу муңурун биллэрбэт кэрэ ырыалаах, куйуһутан таһаарар тойуктаах хомус хаһан баар буолбута таайыллыбат таабырын. Быһа холоон эрэ этиэххэ сөп буолуо.

Верхоянскойга олоро сылдыбыт И. А. Худяков «Краткое описание Верхоянского округа» үлэтигэр хомуска элбэх буолан оонньууларын бэлиэтээбитэ. Кини 1807 с. Дьокуускай уокурук «Дулҕалаах» диэн сиригэр 23 саастаах Дьэрэлийэр удаһан 7-8 хомустаах сылдыарын уонна ыалга киирэн, ону түңэтэн, бэйэтин батыһыннаран оонньоторун сөбөн суруйар. Мантан көрдөххө, хомуска саха киһитэ букатын эрдэттэн биирдиилээн оонньообут буолуон сөп.

Саха литературатын төрүттээбит улуу А. Е. Кулаковскай «Хомус» диэн айымньытыгар суруйарынан, саха киһитэ тимири сатаан уһаарар, уһанар буолуобуттан хомуһу охсубут буолуон сөп. Олох сайдан истэбин аайы, норуот эмиэ өй-санаа, култуура өттүнэн сайдан иһэр. Былыргы сахалар барахсаттар алаас-алаас аайы тарҕанан олорон, биирдиилээн хомуска оонньообут эбит буоллахтарына, саха хомуһун аар-сааргы аатырдыбыт, бэйэтин төгүрүк алааһыттан киэң ырга таһаарбыт киһинэн эргиччи талааннаах киһинэн Л. Н. Турнин буолар. Кини бэйэтэ оонньуурун таһынан бар дьонун үөрэтэн, бөлөбүнэн оонньууру ситиспитэ.

Саха хомуһун өссө киэң эйгэбэ, аан дойду билиитигэр таһаарбыт киһинэн И. Е. Алексеев буолар. Киниэхэ, дэлэбэ да, норуот Хомус Уйбаан диэн ааты иңэриэ дуо. Бу барыта биирдэ ситиһиллибэтэ чахчы. Иван Егорович устудьуоннуу сылдьан хомус ансаамбылын тэрийбитэ биллэр. Бүтэрэн барбытын кэннэ бу үтүө саҕалааһын уостуо курдук буолан баран, 70-с сыллар саҕаланьыларыттан СГУ ИФФ иһинэн Попова Лидия Михайловна тэрийбит ансаамбылыттан саҕалаан, сир аайы киэңник тарҕаммыта. Бу

ансаамбыл тэриллѳитѳгэр И. Е. Алексеев аатырбыт С. Гоголев-Амынныкы Уус охсубут 10 хомуһу булан биэриитэ улахан суолтаны ылбыта.

Сир аайы хомус оңоһуута дэлэйбитэ, үрдүк таһымна оонһуур дьон баар буолбуттара. 1988 сыллааха Бүтүн Союзтааабы варганнай музыка конференцията буолбута. Итини таһынан аан дойдутаабы хомус түмэлэ тэриллибитэ, хомус конгресстара ытыллар буолбуттара, 1433 киһи бииргэ оонһоон Гиннес кинигэтин рекорда олохтоммута. Аны сэтинһи 30 күнэ хомус күнүнэн биллэриллибитэ. Бу барыта хомус Саха сиригэр эрэ буолбакка, бүтүн аан дойду үрдүнэн сайдарыгар төһүү күүс буолбута.

Биһиги Томпобут сиригэр хомус кэлин эмиэ күүскэ сайынна, оонһуур киһи ахсаана биллэрдик элбээтэ, оонһуур таһымнара эмиэ үрдээтэ. Биһиги бу научнай-практической конференцияға Кириэс Халдыайыга хомус утумун сайдыытын туһунан дакылаат суруйан кыттабыт.

Кириэс Халдыайыга хомуу тарбатааччы Лука Николаевич Турнин.

Л. Н. Турнин 1917 сыллаахха олунньу 13 күнүгэр Таатта оройуонун Тыараһа нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Алта бииргэ төрөөбүттэртэн саамай кыралара эбит. Кини кыра сааһыттан ырыа-тойук аргыстаах, хомус добордоох, үңкүү-битии сырыылаах улааппыт. Ол да иһин улаатан истэбин аайы бу дьарыктарын талаанын сайыннаран барытыгар улахан ситиһиилэммит.

Кини хомустуурга эдьийдэриттэн Биэрэттэн, Настаачыйаттан үөрэммитэ биллэр.

19 ссаастааҕар кинини Наркомпрос иһинэн үлэлиир уус-уран самодеятельность салайааччытын бэлэмниир кууруска Дьокуускайга үөрэттэрэ ытталлар. Ити кууруу бүтэриэбиттэн култуура эйгэтигэр үлэлиир. 1948 сыллаахха Москваҕа тийэн хомуска оонньоон истээччилэри барыларын сөхтөрөр. Дьэ итинэн саҕаламмыта бу кыракый хомус аан дойдуга биллэр алгыстаах айана.

Кини хоту оройуоннарга үлэлии сылдыбыт. Ол иһигэр биһиги оройуонмутугар эмиэ. 1940-47, 1953-56сс. үлэлээбит эбит. Барыта 10 сыл буолан тахсыбыт. Биһиги Кириэс-Халдыайыбытыгар үлэлээбит кэмнэрин туһунан үлэ ветерана, РФ суруналыыстарын сойууһун чилиэнэ Иван Иванович олус истиң иһирэх тыллары суруйан хаалларбытыттан киллэрэбит. «Алдан өрүс сүннүгэр олорор нэһилиэктэри 1953с. арааран Үөһээ Томпо оройуонугар холбообуттара. Оройуон сыантыра бүтүннүү Кириэс Халдыайыгпа көһөн киирбитэ. Дьэ ити кэмтэн Байаҕантай, Эһэ, Үөгэн нэһилиэктэрин олохторо-дьаһахтара тосту уларыян, ордук култуурунай-сырдатар тэрилтэлэр оччотооҕу ыччаты түмэ тардан араас фестивалларга, күрэхтэһиилэргэ сүрдээх сэргэхсийиини таһаарбыттара. Мань тэрийиигэ култуура отделын үлэһиттэрэ Колодезников Николай Иванович, Лука Николаевич Турнин этилэр. Сыантыр көһө кэлбитин кэннэ биир улахан бырааһынныгы өйдүүбүн. Онно аан бастаан Л.Н.Турнин сыанаҕа сахалыы таңастаах сүрдээх чэпчэки туттан-хаптан тахсан «Татыйык-талабым

чыычааҕа», «Эйэ холууба», «Тус хоту» диэн ырыалары кылыһахтаах чуор куолаһынан ыллаан дьон-сэргэ сэңээриитин, биирээбилин хара уот ааныттан ылбыта. Иккистээн сыанаҕа тахсытыгар хоту дойду олохтоохторун таһаһын кэтэн тахсан Н. Тарабукин эбээнни тылыгар «Икэ» диэн ырыаны толорбута. Ырыа тылын билбэтэргин да, ырыа ис хоһоонун ханнык баҕарар киһи өйдүүр гына көрөн-истэн, мичилийэн, тугут курдук имигэстик имиллэннэтэн, субу салгыңна уйдаран барыах курдук туттан-хаптан көрөөччүлэр биирээбиллэрин ылбыта. Дьон ытыстарын тыаһынан доҕуһуоллаабыттара, сөхпүттэрэ-махтайбыттара.

Л. Н. Турнин сахаларга түң былыргыттан туттулла сылдьыбыт хомус тыаһа, арыый умнуллан, умуллан эрэр кэмигэр (ити 50-ус сыллары кэпсиибин) бу нарын музыка алыптаах дорҕоонун дьонугар, норуотугар саңалы тыыннаан урукку өттүгэр иһийэн олохтоохторун, ыччаттарын, кырдыаҕастарын, аҕам саастаах дьонун сүргэлэрин көтөхпүтэ, сэргэхсийи, сэңээри күүһүрбүтэ. Кэлин Лука Николаевич кыттыылаах биэчэрдэргэ истиһэ-истиһэ дьон көхтөөхтүк кэлиитэ элбээбитэ. Ол курдук истээччилэри абылыыра».

Н. И. Колодезников, Л. Н. Турнин көннөрү кэнсиэри тэрийэллэринэн эрэ муңурдамат эбиттэр. Агитбригада диэн тэрийэн, биэс сыарҕалаах атынан Кириэстэн балачча ыраах сытар сирдэргэ Саһылынан, Ыңаанан, Хаандыганан билиңнинэн эттэххэ гастроллаан кэлэллэр эбит. Оччолорго Л. Н. Турнин син сааһырбыт киһи эдэр оҕолору кытта тэңнэ оонньоон-күлэн сылдьыт. Бу кэнсиэрдэргэ ордук кини улахан ситиһиилэнэр эбит. Кини ырыатын, хомуһун дьүрүскэн тыаһын көрөөччүлэр олус сэргээн, биирэээн истиңник көрсөллөр эбит.

Кини сатаабатаҕа диэн суох эбит. Ол курдук олус үчүгэйдик уруһуйдуур, сыана декарациятын бэйэтэ оңорор, грими, таһаһын-сабын эмиэ бэйэтэ. Маны тэңэ дьону, ордук эдэр ыччаты түмэр дьобурдаах. Талааннаах, дьобурдаах ыччаты мунһан наһаа күүстээх, ханнык баҕарар сыанаҕа тахсан ыллыыр-туойар, хомустуур кыахтаах, соҕотобун ыллыыр, элбэх киһилээх

хору тэрийэн улахан коллективы үөскэппит. Ол түмүгэр оройуоңна, республикаҕа тийэ араас фестивалларга ситиһиилээхтик кытталлара, кыайыы өрөгөйүн билэллэрэ.

Араас сылларга кулууп үлэтигэр актыбынай кыттыыны ылаллара: Сахасталина, Семен Колесовтар, Анна Атакова, Ага Луковцева, Зоя Никифорова, Василиса Михайлова, Н. Протопопова, Евсей Аммосов, Федор Софронов, Евдокия Терентьева, Эстафета Колодезникова, Егор Степанов уо.д.а.

Онон дэгиттэр талааннаах Лука Николаевич Турнин чуолаан үһүс Байаҕантай нэһилиэгэр уус-уран самодеятельность сайдыытыгар киллэрбит кылаата сүңкэн суолталаах. Кини хомус алыптаах дорҕоонугар дууһатын туттарбыт кининэн буолара саарбаҕа суох. Кини үгэс ахсааннаах хомуска былыргылыы сыыйа тардар ньымаҕа үөрэппит дьонноруттант биирдэстэрэ билигин да ылыы-туойа, хомуһун дьүрүһүтэ тарда сылдыар Сахасталина Гаврильевна Колесова буолар.

Л. Н. Турнин үөрэнээччитэ Колесова Сахасталина Гаврильевна

Быыс аһыллар...Үрдүк сыанаҕа сиздэрэй таңастаах-саптаах хомусчуттар бөлөхтөрө. Күөрэгэйдии дырылас, хоңор хаастыы хоңкунас тыастаах хомус барахсан ыллыыр, үөрэр-көтөр, иэйэр-туойар тойуга саала иһин биир гына толорор, көрөөччүлэри, истээччилэри абылыыр. Бу оонньооччулар ортолоругар эдэр эрдэбиттэн ыллыыр, туойар, оһуохайдыыр, быһатын эттэххэ, сыанаттан түспэт киһи баар. Кини кимий? Элбэх көрүүлэр, бэстибээллэр, күрэхтэр кыайыылааҕа Сахасталина Гаврильевна Колесова баар.

Кини бэйэтэ этэринэн, бар дьон иннигэр тахсан ыллаабыта—туойбута 60-тан тахса сыл буолбут эбит. Бачча сыллар тухары төһөлөөх ырыаны ыллаабыта буолуой, төһөлөөх кэнсиэргэ кыттыбыта буолуой? Киһи ааҕан сиппэт буоллаҕа буолуо...

Мин бу суруйуубар Сахасталина Гаврильевнаны ырыаһыт быһыытынан буолбакка, хомусчут буоларын туһунан сырдатыам. Кини аан бастаан хомус дьүрүһүйэр тыаһын аан бастаан, олох кыра сылдьан, 6-7 саастааҕар сылдьан, дууһатыгар чугастык ылынан истибит. Оччолорго Сахасталинаны ииппит дьонугар Харытыана диэн эмээхсин сылдьар эбит. Кини халадаай ырбаахытын сизбиттэн хомуһун ылан, ороңцо олорон эрэ хомуска оонньоур эбит. Ону кыра кыыс оҕо, сыңаһа ороңцо олорон эрэ ,олус болҕойон, сөбүлээн истэрэ. Ол аата Сахасталина Гаврильевна хомуһу кытта аан бастаан билсиспитэ лоп курдук 70-ча сыл буолбут.

Дээ онтон 1953 сыллаахха Байаҕантай нэһилиэгин кулуубугар аатырбыт хомусчут Лука Турнин үлэлии кэлбитэ. Ол күнтэн кулууп үлэтэ күөстүү оргуйбута. Тэрийэр талааннаах киһи кэллэ кэлээт, ыччаты хомуһа охсон, кэнсиэрдэри, пьесалара туруоран барбыта. Манна эдэр ыччат көхтөөхтүк кыттан барбыта. Олор истэригэр Сахасталина эмиэ баара. Онон кинини аан бастаан хомус алыптаах дорҕоонун куйуһуга оонньоурга үөрэппит киһинэн Лука Турнин буолар. Кини тэрийбит ансаамбылыгар

уонунан киһи сылдыбыта. Сахасталина хомуска оонньурунан эрэ муңурдаммакка, айылҕа биэрбит кэрэ куолаһынан ыллаан дьыэрэтэрэ. Чугастаабы Мэңэ-Алдан, Саһыл нэһилиэктэринэн агитбиригээдэ тэрийэн кэнсиэр көрдөрө диэн бараллара. Оччолорго суол-ис мөлтөбө биллэр. Ону ол диэбэккэ өрүһү тыынан туораан, кыһынан атынан айаннаан олус бэркэ диэн сылдыбаллара.

Дэ ити курдук сылдьан баран 1966 сыллаахха Кириэс-Халдыайы орто оскуолатыгар лабараанынан, сэкиритээр-массыныысканан үлэлии кэлбитэ. Бу сылларга оскуола да оҕолоругар , улахан да дьоннорго уус-уран самодеятельность олус күүскэ сайдыбыта. Онно самай улахан оруолу дэгиттэр талааннаах, тэрийэр дьобурдаах кэлин Саха Республикатын культуратын үтүөлээх үлэһитэ буолбут Манчурина Дора Дмитриевна ылбыта. Сатыырдыын-сатаабаттыын бары олус көхтөөхтүк кытталлара. Дора Дмитриевнаҕа учууталлар бэйэлэрин үтүө санааларынан салайтаран, көмөлөһөллөрө, сүбэ-ама буолаллара. Онтон Сахасталина Гаврильевна элбэх оҕону хомуска үөрэппитэ, ол оҕолор ол кэмнэ республикаҕа киирэн хайҕанан, лауреат буолбуттара. Оччолорго киниэхэ хомуска оонньуурга үөрэнэн, кэлин республика биир бастың хомусчута буола үүммүт Лидия Попова буолар. Кини бастакы учууталынан Сахасталина Гаврильевнаны ааҕар уонна кинини махтал сылаас тылларынан ахтар.

Ити сыллартан саҕалаан уһун сыллар усталарыгар үгүс көлүөнэ оҕолору хомуска оонньуурга үөрэтэн кэллэ. Кинилэр ортолоругар баар «Алгыс» хомусчуттар ансаамбылларан солиһа, аан бастаан хомуһу кэбэлэппит Александр Пахомов. Кини биһиги оскуолабытыгар төһө да биир сыл үөрэннэр (10 кылааска үөрэнэн, оскуоланы бүтэрбитэ), Сахасталина Гаврильевнаҕа уһуйулан, биллэр хомусчут буолбута. Кинини эмиэ бэйэтин учууталынан ааттыыр. Александр балта Тая Пахомова эмиэ киниэхэ үөрэммитэ.

Сахасталина Гаврильевна аны нэһилиэк ансаамбылыгар биир бастың оонньооччу, тэрийээччи, репертуары оңорооччу быһыытынан биллэр.

Хасты эмит хонуктаах гастроллар, араас көрүүлэр, бэстибээллэр кинитэ суох буолбаттар. Маны таһынан 1972 сыллаахха бу нэһилиэк хомусчуттара Дьокуускай куоракка саха телевидениетыгар уһуллубуттара. Манна бааллара Джемма Титова, Евдокия Слепцова, Евдокия Сыромятникова, Михаил Атласов, Иннокентий Свинобоев уонна да атыттар. Манна таарыччы эттэххэ, Лидия Попова, Люция Васильева, Сахасталина Колесова «Таммахтар» диэн ырыаны толорбуттара республикатааҕы араадыһа фондатыгар харалла сытар. Манна бири этэн аһарыаһын баһарабын. Бу куоракка кириэн, хомуска оонньообут репертуардарынан «Алгыс» аатырбыт ансаамбыл 1977с. Магадаңна Бүтүн Союзтааҕы бэстибээлгэ лауреат буолбуттар. Манна биһиги нэһилиэктэн Лидия Попова, Гаврил Павлов бааллара.

Маны таһынан Саха Республикатын народнай артыыһа Л.И.Мекюрдянов аатын сүгэр искусство оскуолатыгар, «Эллэйик» фольклорнай народнай коллективыгар өр сылларга үгүс ахсааннаах оҕолору хомуска, тойуктуурга, оһуохайдыырга, олоңхолуурга үөрэппитэ. Бу оҕолортон элбэх оҕо бэйэлэрин талааннарын сайыннаран искусствону кытта сибээстээх идэни баһылаан, республика араас улуустарыгар сиһиилээхтик үлэлии - хамсыы сылдьаллар. Кинилэр бары учууталларын күндүтүк саныыллар, махтал истиң тылларын этэллэр. Онтон үөрэппит киһи Сахасталина Гаврильевна кинилэринэн киэн туттан туран, биирдиилээн ааттыыр: «Саргылана Жиркова, Саргылана Бравина, Ульяна Иванова, Лилия Кучутова, Наталья Кузьмина, Юрий Кузьмин, Юлия Быганова уо.д.а. Атыттар төһө да искусство үлэһитэ буолбатахтарын иһин, бэйэлэрин төрөөбүт норуоттарын ырыатын-тойугун, культуратын сөбүлүүр дьон буолбуттарыгар төрүт саарбахтаабаппын. Олортон үгүстэрэ олорор сирдэригэр син-биир кыттар буолуохтаахтар диэн бүк эрэнэбин».

Мин бэйэм бу оскуолаҕа фольклор кылааһыгар үөрэнэбин. Бастаан биһигини Сахасталина Гаврильевнаҕа үөрэммит Лилия Валерьевна Кучутова тойуктуурга, хомустуурга олус үчүгэйдик үөрэппитэ. Кини билигин куоракка үлэлиир. Онтон биһигини билигин кини биир учуутала Саха Республикатын

культуратын туйгуна Е. Е. Охлопкова салайар. Араас көрүүлэр лауреаттара, дипломаннара буолабыт. Онон утум салҕанар диэхпин баҕарабын.

Сахасталина Гаврильевна, билигин төһө да сааһырдар үлэ-хамнас үөһүгэр сылдыар. Ырыатын-тойугун, хомуһун да бырахпат, эдэрдэри кытта тэбис-тэңнэ кыттар. Кинилэргэ үтүө холобуру көрдөрөр. Кини биир сүрүн уратытынан хаһан да аккаастаммакка барытыгар сөбүлэһэн иһэрэ буолар.

Дьэ ити курдук саха хомуһугар эдэр көлүөнэ оҕолору үөрэтээччи, уһуйааччы дэгиттэр талаан, үтүө суобастаах үлэһит, сүрүн үлэтин таһынан (кини интернат сэбиэдиһсэйэ) саха искусствота, культурата сайдарын туһугар эдэрдии эрчиминэн үлэлии-хамсыы, айа-тута сылдыар бары убаастыыр, сүгүрүйэр киһибит Сахасталина Гаврильевна Колесова.

С. Г. Колесова үөрэнээччитэ Попова Лидия Михайловна

Попова Лидия Михайловна Томпо оройуонун Ыңаа нэһилиэгэр 1949 сыллааха балаҕан ыйын 8 күнүгэр төрөөбүтэ. Кириэс Халдыаайы орто оскуолатыгар үөрэнэр сылларыгар спорт араас көрүннэригэр үтүөкэн учуутал Колесов С. Е. салалтатынан дьарыктанара. Оччолорго спорт күүскэ сайдыбыт кэмэ этэ. Оҕо барыта спорт араас көрүнүнэн умсугуйан туран үлүһүйэрэ. Бу спорду кытта тэҥинэн талааннаах дэгиттэр учуутал Дора Дмитриевна Мончурина салалтатынан уус-уран самодеятельность олус күүскэ сайдыбыта, үрдүк таһымҥа тахсыбыта. Лида Михайловна үчүгэйдик ыллыыра, үңкүүлүүрү даҕаны. Маны таһынан Лука Николаевич Турнин үөрэнээччитэ Сахасталина Гаврильевна үөрэтиитинэн хомуска 8 кылааска сылдьан оонньоо үөрэммитэ. Бу кэмҥэ Кириэс Халдыаайы орто оскуолата уус-уран самодеятельность оройуоннаабы көрүүтүгэр куруутун инники күөңгө сылдьаллара. Лидия Михайловна хомус ансаамбылыгар биир сүрүн оонньооччута буолар. Бэйэтин учууталынан С. Г. Колесованы киэн туттан туран ааттыыр.

70-ус сылларга үһүс Байаҕантай нэһилиэгин култууратын дьиэтин иһинэн элбэх куруһуок үлэлиирэ. Ону барытын сатабыллаах салайааччы, тэрийээччи, ыччаты түмээччи үтүөкэннээх киһи Анастасия Петровна Лугинова сүрүннүүрү. Лидия Михайловна манна да биир саамай көхтөөх кыттааччы буолбута. Хомус ансаамбылыгар олус элбэх буолан оонньоуллара. Салайааччылара учуутала Колесова Сахасталина Колесова этэ. Оччолорго оонньообуттара: Колесова С. Г., Стручков М. Е., Стручков В. Н., Титова Д., Сыромятникова Е. А., Слепцова Е. И., Степанова В. П., Атакова В. В., Ноенохов В. В., Васильева Л. Н., Атласов М. С. уо.д.а. Саас хастыы эмэ хонуктаах хас да оройуонунан гастролга бараллара.

Лидия Михайловна үрдүк үүөрэххэ киирэн да баран хомуһун бырахпатаҕа. Бастаан биир дойдулаабын саха салаатыгар үөрэнэр саҕа

оонньоон эрэр Павлов Гаврил Кирилловичы кытта дуэттаабыттара. Онон кини бэйэтин учууталынан Лидия Михайловнаны ааттыра оруннаах. «Сэргэлээх уоттара» диэн студеннар ансамбылларын кытта Нам оройуонун хас да нэһилиэктэринэн гастролга сылдыспыттара. Онтон Гаврил Кириллович бииргэ үөрэнэр оҕолоро Алексеев И. Е.-Хомус Уйбаан көмөтүнэн 10 хомуһу атыыласпыттара. Ол оҕолору хомуйан историко-филологической факультет иһинэн хомус ансаамбылын тэрийбитэ. Бастаан СГУ факультеттарын икки ардыларыгар уус-уран самодеятельность фестивалыгар оонньоон лауреат үрдүк аатын ылбыттара. Ол туһунан хаһыакка маннык суруйбуттара: **«Ансамбль хомусистов под руководством студентки Л. Поповой отличался национальным колоритом, отточенностью формы композиции номера»** диэн үрдүк сыанабылы биэрбиттэрэ.

Дээ мантан саҕалаан бу ансаамбыл биллэн-көстөн барбыта. Араас таһымнаах кэнсиэрдэргэ ыңыраллара. Куорат, республика фестивалыгар лауреат үрдүк аатын ылбыттара. Онтон бу ансаамбылы республика аатыттан Бүтүн Союзтаабы уус-уран самодеятельность фестивалыгар ыттар буолбуттара. Бу фестиваль Магадан куоракка буолбута. Онон олус үчүгэйдик оонньоон лауреат буолбуттара. Хомойуох иһин, Лидия Михайловна педпрактикатын дойдутугар бара сылдьар буолан кыайан барсыбатаҕа.

Лидия Михайловна ханна да тийдин, ханна да үлэлээтин хомус ансаамбылын тэрийэр. Бастаан Хаандыгаҕа үлэлиир кэмигэр тэрийбитэ уонна зонатаабы көрүү лауреаттара буолан, Бүтүн Союзтаабы варганнай музыка конференциятыгар кыттар чиескэ тиксибиттэрэ. Аны Хаандыгатаабы пионердар дьиэлэрин иһинэн оскуола оҕолоругар хомус куруһуогун тэрийэн үлэлэспитэ. «Татыйык» диэн ааттаммыттара. Онон араас омук оҕолоро сөбүлээн дьарыктаналлара. 1990 с. «Куккун куоттарыма, сүргүн сүтэримэ» диэн фестивальга дипломан буолубуттара. 1992 с. оройуонна ытыллыбыт «Мир певучего хомуса» конкурс кыайылааҕа.

Онтон Таатта оройуонун Уус Тааттаҕа көһөн тийэн, оҕолорго эмиэ «Сайын» ансаамбыл тэрийэ охсубута. Ол 1997 сыллааха этэ. Бу ансаамбыл алта сыл иһигэр 11 төгүл араас күрэхтэр кыайыылаахтара, дипломаннара буолбута Лидия Михайловна таһаарыылаах үлэтин үтүө түмүгэ буолар.

Куоракка биир сыл үлэлээри «Этигэн» диэн ансаамбылы улаатан эрэр оҕолор кулууптарыгар тэрийбитэ. Онтон эмиэ Хаандыгаҕа көһөн кэлэн 2009-2014сс оҕо искусствотын дьиэтигэр олус таһаарыылаахтык үлэлиир. Эмиэ араас күрэхтэр кыайыылаахтара буолаллар. Онтон билигин аатырар ансаамбылын 2012с тэрийбитэ. Онон муңурдаммакка 2015 с. «Дэгэрэн» диэн ыччат ансаамбылын тэрийбитэ. Билигин бу икки ансаамбыла республикаҕа биллэр буоллулар. Бу барыта тугу этэрий? Хомуһу ис сүрэхиттэн сөбүлүүр эрэ киһи кыайар үлэтэ. Оннук патриот, энтузиаст киһи Лидия Михайловна.

Оонньурун, ансаамбылларын дьарыктыырын таһынан Лидия Михайловна, өссө чинчийэр үлэни ыытар. Хомус дьүрүскэн тыаһын төрөөбүт алаастан киэң ыырдарга таһаарага бастакы олугу уурбут Л. Н. Турнин олоһун уонна былыргылыгы сыыйа тардыы ныматын хасыһан үөрэтэр. Бэйэтэ баай опытыгар олоһуран үлэлиир методикатын, оонньуур ныматын дискэбэ уһултаран эдэр уһуйааччыларга тарҕатара махталлаах суол. Хомус оройуоңна эрэ буолбакка бүтүн аан дойдуга тарҕанарыгар өр сыллаах үлэтин табатык сыаналаан киниэхэ Саха Республикатын культуратын үтүөлээх үлэһитэ ааты иңэрбиттэрэ.

Кини Томпо оройуонун хомусчуттарын биир санааҕа түмэр, сүбэлиир-амалыыр, араас күрэхтэһиилэри, конференциялары тэрийэр.

Л. М. Попова үөрэнээччитэ Павлов Гаврил Кириллович.

Павлов Гаврил Кириллович 1954 с. 20.03 Томпо оройуонугар Үөгэн бөһүөлэгэр төрөөбүтэ. Хомустуу турар киһини оҕо сылдьан олох көрбөтөх. Арай оччолорго араадыйанан хаһан эмит кэнсиэр биэрдэхтэринэ, хомус тардаллара иһиллээччи. Ону кини ис–испиттэн олус сөбүлээн, кулгаабын араадыйаҕа таҕайан истэр буолбут. Ол курдук оннук хас араадыйанан биэрдэхтэрин аайы истэр идэлэммит. Төрдүс кылааһы бүтэрэн, Кириэс Халдыаайы орто оскуолатыгар үөрэнэ кэлбитэ. Оччолорго уус-уран самодеятельность күүскэ сайдыбыт кэмэ этэ. Кини, бэйэтэ суруйарынан, туох да талаана суох буолан туохха да кыттыбат эбит. Оҕолор кэнсиэрдэригэр уолаттар, кыргыттар хомуска оонньоуулар. «Дьэ ону олус да сөбүлээн истэrim» - диэн суруйар.

1971 сыллаахха кулун тутар 20-тин кэнниттэн, сааскы уһун өрөбүл кэмигэр Хаандыгаҕа аан маңнайгы оройуон оскуоланы бүтэрээччилэрин слета буолбута. Онно оскуола аайыттан музыкалтанай нүөмэр көрдөөбүттэр этэ. Кириэс Халдыаайы оскуолабытыттан икки кыыс уонна икки уол ырыалаах хомуска оонньообуттара. Кинилэр бэлэмнэнэр кэмнэригэр Гаврил Кириллович уларсан ылбыт. Ити хомуһу аан бастаан илиитигэр туппут күнэ эбит. Уонна ылаат да оонньоон, тыас таһааран барбыт. Олус диэн ымсыырбытын туһунан этэр. Оҕолор: «Хайа, биһигиннээбэр үчүгэйдик оонньоур эбикин» - диэбиттэрэ. Хаһан да хомуһу илиитигэр тутан көрбөтөх киһи ылла да хайдах оонньоон барбытай? Ону маннык баһаарар: «Кэлин саныбын: тоҕо ылаат да, оонньоон киирэн бардым этэй диэн. Ити араадыйа истэ сылдьан, тылбыт араастаан хамсатан оонньоурга үөрэммит эбиппин» - диэн.

Онтон дьыэбэр кэлэн баран, ийэтин сулуйар. «Хомуста булан биэр». Ону аттыларыгар олорор Кучутов Николай диэн дэгиттэр уус киһиттэн көрдөһөн хомус оһорторбут. Онтон аны аҕата охсон биэрдэ. Тыастара мөлтөх да буоллар, син тыас тахсар. Олору талкыйан, бэйэтэ талбытынан оонньоу үөрэммит. 1973 с Байаҕантай нэһилиэгин уус-уран самодеятельноһыгар

кыттар буолбут. Хомуска оонньуурун билэн хомус ансаамбылыгар кытыннарбыттар. Ити сыл үс оройуонунан гастролга сылдыспыт. Онон хомуска оонньообута ити сылтан саҕаламмытынан ааҕар. Оччотугар быйыл 46-с буолбут эбит.

1973 с. Саха государственнай университетыгар историко-филологической факультетыгар саха салаатыгар үөрэнэ кирибитэ. Иккис курска сырыттабына, биир дойдулааҕа Лидия Михайловна Попова кэтэхтэн күнүскү үөрэххэ көһөн үөрэнэ кирибитэ. Кини үөрэтиитинэн хомуска дуэттыыр буолбуттар. Оонньуур программалара Кириэс хомусчуттарын киэнэ эбит. Аан бастаан факультетыгар оонньообуттар, онтон тутта Нам оройуонун хас нэһилиэгинэн кэнсиэрдии сылдыбыттар. Сөбүлээн ытыстарын таһыналлара аҕай диэн кэпсиир.

Ол курдук үөрэнэ сырыттабына, куратордара Винокуров Иван Егорович аатырбыт хомусчут Алексеев И. Е. көрсүһүүтэ аҕалбыта. Кэпсээн, оонньоон баран, хомуска оонньооххутун баҕарабыт дуо диэбитигэр, эгэ эрэ буоллаҕа, баҕарабыт диэбиттэр. Сотору буолаат, Хомус Уйбаан аатырбыт уус Семен Гоголев-Амынныкы уус охсубут хомуһун булан биэрбит. Куурустарыгар 25-лэр. Кумааҕыга 1-10 диэри сыыппараны суруйан баран баран талыы буолбут. Гврил Кирилловичка кураанах кумааҕы түбэспит. Хомойуу киэнэ кытаанаҕа буолбут. Ону биир оҕо: «мэ, мин оонньоохпун баҕарбаппын»- диэт, киниэхэ туттаран кэбиспит.

Сотору Лидия Михайловна хомустаммыттарын истэн, барыларын мунһан оонньотон көрбүт. Бары сатыыр буолбатахтар, ол иһин сорохтор туоратыллыбыттар, ол оннугар сатыыр оҕолору булан 12 буолбуттар. Ити курдук кылгас кэм иһигэр ансаамбыл тэриллэ охсубут. Ити кэмнэ, Гаврил Кириллович этэринэн, хомус ансаамбыла куорат үрдүнэн суоҕун кэриэтэ эбит. Оонньуур программалара эмиз Кириэстэр киэнэ, ону уларытан, киэргэтэн биэрэр Лидия Михайловна. Бары Сэргэлээх 14 корпусугар олорор буолан, бэлэмнэнэргэ олус табыгастаах эбит.

Бастаан СГУ факультеттарын икки ардыларыгар уус-уран самодеятельность көрүүтүгэр лауреат буолбуттар. Онтон республикаҕа тахсыбыттар. Онно састааптарын үчүгэйдик оонньуур дьонунан күүһүрдэн биэрбиттэр. Аны Магадаңна Бүтүн Союзтааҕы фестивальга барар чиескэ тиксибиттэр. Иван Алексеев бэйэтинэн кэлэн салайан оонньотон барбыт, аны оччоттон биллэр хомусчут С. Шишигин Покровскайтан киирэн оонньоһор буолбут. Сорох кыргыттар араас төрүөтүнэн тохтоон хаалбыттар, сорохтор бүтэрэн барбыттар. Олор оннуларыгар музыкальнай училищетаҥ үс кыыһы булан аҕалбыттар. Аны ол баралларыгар аат толкуйдааһына буолбутугар, элбэх этииттэн «Алгыс» диэн ааты сөбүлээн ылыммыттар.

1977 с. сэттинньи ыйга Магадаңна баран бэркэ оонньоон, лауреат үрдүк аатын ылан кэлбиттэр. Аны Москваҕа барыаххыт диэбиттэрэ да, ол баҕа санаалара туолбатаҕа. «Сарыал» үңкүү ансамбылын ыппыттара. Гаврил Кириллович бу ансамбылга сылдыарын саҕана саамай үрдүк ситиһиилэрэ ити эбит.

Бу сылдыбыт кэмигэр араас правительственной кэнсиэрдэргэ, саха норуотун биллиилээх артыыстарын кытта бииргэ кытталлара. Ааспытын кэннэ санаатахха, улахан чиес, бочуот эбит диэн кэпсиир Гаврил Кириллович.

Үөрэбин бүтэрэн Амма Сатаҕайыгар үлэлии тийбитэ. Хомуһа тийбэт буолан, аҕыйах оҕону үөрөспит. Улахан дьонно биир үөрөспит оҕотунаан Амма оройуонун лауреата буолбуттар, кэнсиэргэ наар кыттар буолбуттар. Түөрт сыл үлэлээн баран, дойдутуар кэлбитэ.

Кэлэн баран Майаҕа олорор биир дойдулааҕар Тополина Александра Власьевнанан ол аатырбыт Амынньыкы уус охсубут аҕыс хомуһун сакаастаан ыллартарбыт. Дьэ ол хомус кэлиэбиттэн, оҕолорго да, улахан да дьонно ансамбыл тэрийэн үлэлэспитинэн барар. Оҕолоро оройуонна лауреат буолбуттара. Улахан дьонно зональнайга, Байаҕантай ыһыаҕар икки төгүл араас степеннээх лауреат буолбуттара. Ааспыт сайын ансамбыл икки чилиэнэ Крымна баран норуоттар икки ардыларынааҕы фестивальга

ситиһиилээхтик кыттан кэлбиттэрэ. Маны таһынан 1985 с икки балтын, быраатын кытта дьиэ кэргэн ансаамбылын тэрийэн оройуон лауреаттара буолбуттара.

Анастасия Петровна Лугинова тэрийбит «Эллэйик» фольклорнай коллективын хомусчуттарыгар көмөлөһөөччү быһыытынан сылдыбыта. Лаврентий Мекюрдянов аатынан искусство оскуолатыгар биир сыл хомуска үөрэппитэ.

Билигин КириэсХалдыайы орто оскуолатыгар кылаас таһынан дьарыкка оҕолору хомуска үөрэтэр. Хомус күнүн сыл аайы кини салайытынан бэлиэтибит. Кэлбит ыалдыттары кылааһынан солбуйса сылдьан хомус дьүрүскэн тыаһынан көрсөбүт.

Кини араас семинардарга, конференцияларга кыттар. Онтон улаханнара 1988 с. Бүтүн Союзтаабы хомус конференциятыгар, 1991 с. хомус аан дойдутаабы конгресһыгар, 2015 с. республикатаабы семинарга кыттыыны ылбыта.

Павлов Г. К. үөрэнээччитэ Николаева Алевтина Александровна.

1988 сыллаахха Арыы Толоон сэлиэнньэтигэр төрөөбүтэ. Кириэс Халдыайы орто оскуолатыгар үөрэнэ сылдьан Л. И. Мекюрдяноа аатынан искусство оскуолатыгар фольклор кылааһыгар дьарыктаммыта. Саха Республикатын культуратын үтүөлээх үлэһитэ Екатерина Егоровна Охлопкова салайар «Сардаңа» ансаамбыл сүрүн кыттааччыта этэ, фольклор бары көрүңнэригэр ситиһиилээхтик үөрэммитэ. Манна үөрэнэ сылдьан араас конкурстарга барытыгар кытара. Орто оскуоланы бүтэрэн баран, Дьокуускайдаабы культура уонна искусство колледжыгар фольклор салаатыгар үөрэммитэ. Манна сылдьан саха норуота киэн туттуута буолбут алгысчыт, сизери-туому уһууааччы А. Федоровка үөрэммитэ үлэтигэр улахан күүс-көмө буолбута. Орто үөрэбинэн мунурдаммакка, салгыы культура уонна искусство Артикаатаабы государственнай институтун кэтэхтэн үөрэнэн бүтэрбитэ. 2007 сыллаахтан бэйэтин үлэ колледжы бүтэрэн саҕалаабыта. Онтон ыла олус таһаарыылаахтык үлэлии сылдьар. Эмиэ искусство оскуолатын бүтэрбит, Гаврил Кириллович, Сахасталина Гаврильевна, Екатерина Егоровна үөрэппит оҕолоро Жиркова Саргылана Дмитриевна төрүттээбит «Күн кыырпахтара» фольклорнай ансаамбылы тэрийбитин салгыы Алевтина Александровна сайыннаран үрдүк чыпчаалга таһаарда. Оҕолоро араас конкурстарга, омук сиригэр кытта тахсан, ситиһиилээх кэлэллэр. Оҕолортон ураты Арыы Толоон эдэр кыргыттарын мунһан «Дьүөгэлэр» диэн бөлөбү тэрийбитэ. Кинилэр хаста да республикаба кыайыылаах буолбуттара.

Алевтина Александровна хомуһу эрэ буолбакка, сүрүннээн чабырҕабы, олоҕхону оҕолоругар сатабыллаахтык үөрэтэн улахан ситиһиини ситистэ. Эдэр үлэһиккэ ситиһиилэри баҕарабыт. Учууталлара үөрэппит оҕолорунан киэн тутталлар.

«Күн кыырпахтара» фольклорнай бөлөх саамай улахан ситиһиилэрэ:

XX оройуоннаабы «Томпо сулусчааннара» - Гран-при.

«Өбүгэ быстыбат ситимэ» - Гран-при

«Алаас оҕолоро» республикатаабы конкурс - 1 ст.лауреат.

«Өбүгэ быстыбат ситимэ» - республикатаабы - 2 ст.лауреат

«Чугдаар-туой, күн оҕото» - республикаабы -1 ст. лауреат

«Сандал сааһы уруйдаан» - 1 ст.дипломант

«Голос Артики» - Бутун Россиятаабы – 2 ст. диплом

«Мелодия моря» - VIII Аан дойдутаабы - 1 ст.лауреат.

Түмүк

1. Кириэс Халдыайыга уус-уран самодеятельноһы, ол иһигэр хомуһу үрдүк таһымҥа таһаарбыт киһинэн дэгиттэр талааннаах Л. Н. Турнин буолар.
2. Кини үөрэнээччитэ, учууталын оонньуур ньыматын илдэ сылдыар С. Г. Колесова буолар. Кини элбэх оҕону, улахан дьону хомус алыптаах дорҕоонугар, тойукка, норуот ырыатыгар, олоңхоҕо, оһуокайга уһуйбута.
3. С. Г. Колесова үөрэнээччитэ, Л. М. Попова барыта 6 хомус ансамблынын тэрийбитэ, биирдиилээн оонньооччулары иитэн таһаарбыта. Кини Л. Н. Турнин олобун, оонньуур ньыматын чинчийээччи, сыыйа тардыы ньыматын өрө тутууччы.
4. Л. М. Попова үөрэнээччитэ Павлов Г. К. Кириэс Халдыайы хомусчуттарын салайааччы, оҕолору уһуйааччы.
5. Охлопкова Е. Е. үөрэнээччитэ Николаева А. А. бэйэтэ ураты суоллаах-иистээх, улахан эрэннэрэр салайааччы.
6. Биһиги Л. Н. Турнинтан саҕалаан биэс көлүөнэ хомусчуту үөрэтэн баран, утум салҕанар, Томпо оройуонугар хомус баар, өссө да сайдарыгар толору эрэллээхпит.

Туһаныллыбыт литература

1. Е. П. Чехордуна. Улуу хомусчут, ырыаһыт, үңкүүһүт Лука Турнин. - Дьокуускай, 2012.
2. И. И. Павлов. Улуу хомусчут Л. Н. Турнин// Томпо илдьитэ, 2015 с. - Олунньу 28 күнэ.
3. Турнин-сахалартан бастакынан хомуһу Советскай Сойуус түһүлгэтигэр таһаарбыт
Хомусчут//Таатта, 2017. - Олунньу 18 күнэ.
4. VII международный конгресс-фестиваль. Якутск, июнь 2011
5. А. Е. Кулаковскай «Хомус» поэмата.